معرفی مشاهیر طب سنّتی اسلام و ایران

عیسی ابن جزله

نفیسه حسینی یکتا *

گروه طب سنّتی ایران، دانشکده‌ی پزشکی، دانشگاه شاهد، تهران

چکیده

این نوشتار شامل نگاهی گذرا بر زندگی حکیم فرزانه عیسی بن علی بن جزله از دانشمندان نامدار قرن پنجم می‌باشد که مطالب آن با تفحّص در چند منبع معتبر گردآوری و تدوین گردیده است. این حکیم نامدار علاوه بر پزشکی در علوم ادبی و فلسفه نیز صاحبنظر بوده، لکن آثار وی بیشتر در زمینه‌ی طب بوده است. از مهم‌ترین آثار وی کتاب ارزشمند تقویم الابدان با شیوه‌ی نگارشی ابتکاری مشابه جداول نجومی می‌باشد. او پس از گرویدن به دین مبین اسلام کتابی را در حقانیت نور خاتمی با استناد به آیات موجود در تورات و انجیل نوشت. وفات وی را ۴۹۳ هجری قمری ذکر نموده‌اند.

واژگان کلیدی: ابن جزله، تقویم الابدان، زندگی‌نامه

تاریخ دریافت: مهر ۹۰
تاریخ پذیرش:

اگر سیری در کتب تاریخ کهن پزشکی ایرانی داشته باشیم، آرام آرام و در لابه‌لای نام حکمای بلند آوازه‌ی قرون ٤ و ٥ قمری، پس از گذشتن از نام حکیمانی گرانمایه چون اخوینی بخاری، ابومنصور موفّق بن علی هروی، شیخ الرئیس ابوعلی سینا و ابن بطلان در اواخر قرن ٥ به نام فرزانه‌ای برخورد می‌نماییم که بی تأمل در زندگی و آثار او از این مقطع زمانی نمی‌توان گذر نمود. نام او عیسي بن علي بن جزله بغدادي مكنّي به ابوالحسن معروف به "ابن جزله‌ی طبیب" و "متطبّب نصراني" از مشاهیر اطبّاي اواخر قرن پنجم هجری می‌باشد (۱). او پزشك و داروشناسي است كه در غرب به نام هاي بن جسله، بن جزله و بوهه هيليهه كه ظاهراً تغيير يافته‌ی بوعلي است معروف است (۲). از آنجا که او بعدها به اسلام گرویده است، به نظر می‌رسد نام خویش را بعد از گرویدن به اسلام تغییر داده باشد (۳).

از تواریخ حیات ابن جزله اطلاعات موثّقی در دست نیست، به نظر می‌رسد که با المقتدي بامرالله بیست و هفتمین خلیفه عباسي (٤٨٧-٤٦٧ هـ.ق) معاصر بوده است و با توجه به قوانین دیگر احتمال می‌رود که در دهه‌ی دوّم سده‌ی پنجم قمري/ يازدهم ميلادي متولد شده باشد زيرا هنگامي كه در ٤٦٦ قمري مسلمان شد مردي ميان سال بوده است (۲).

موطن او بغداد بوده و دانش پزشكي را در آغاز از مسيحيان كرخ بغداد و آنگاه نزد ابوالحسن سعيد بن هبه الله فرا گرفت و در طب نظري و عملي از نام آوران عصر خود شد، چنانكه او را قرين ابن‌سينا، ابن بطلان و ابن تلميذ آورده‌اند (۲).

او پس از فرا گرفتن طب به تحصیل منطق علاقه‌مند شد و آن را نزد ابو علي بن الوليد، شيخ معتزله (كه در علم كلام و منطق استاد زمانه

* فرد مسوول مکاتبات: nhyekta@yahoo.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

بود) آموخت و در این زمان بود که به دعوت استادش و با عنایت ویژه حضرت حق، اسلام را پذیرفت (۲).

از ویژگی‌های بارز ابن جزله خط زیبای اوست که به علّت دارا بودن این هنر مدّت زمانی به عنوان کاتب قاضي القضاة ابوعبدالله دامغاني قلم فرسایی می‌کرد و سپس به خدمت دارالانشاء مقتدي خلیفه درآمد. او همچنین به ادبیات دلبستگي داشت و شعر نیز می‌سرود، از قبیل قصیده‌اي که در ستایش پیامبر اکرم (ص) سروده است (۳).

وی علاوه بر پزشکي در علوم ادبي و فلسفه نیز صاحب نظر بود، لکن بیشتر در زمینه‌ی طب قلم فرسایی نموده و اکثر اوقات خود را نیز به طبابت گذرانده است (٤). او طبیبی مردم دوست بوده و فقرا و محتاجین را به رایگان درمان می‌نموده است (۲-۱).

آثار:

حکیم عیسی ابن جزله در طول زندگي پربار خود، آثاري چند در زمینه‌ی طب و تاریخ به زبان عربی به رشته‌ی تحریر درآورد که برخي نیز به زبان‌های مختلف ترجمه شده است. از این گنجینه‌ی نفیس تعدادی از آن‌ها به روزگار ما رسیده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱- تقویم الابدان في تدبیر الانسان یا منهاج البیان في تقویم الابدان: می‌توان این کتاب را مهم‌ترین اثر این دانشمند گران‌مایه دانست. کار ابتکاری و شیوه‌ی نگارش و تدوین این کتاب که با استفاده از جداول و طبقه‌بندی سهل الحصول اطلاعات، دستیابی اهل علم را به محتویات کتاب بسیار آسان نموده، باعث استقبال دوچندان از آن گردیده است (٤). مؤلف براي هر یك از بیماري‌ها، جدول ۱۲ خانه‌اي مشخص نموده است که شامل نام بیماري، مزاج، سن، فصل، منطقه، شدّت و ضعف بیماري، علل، نشانه‌ها، مداوا با داروهایي که خاصیت گرمي و سردي دارند، تدبیر ملکي، درمان با آسان‌ترین دارو و درمان عمومي می‌باشد. کتاب داراي ٤٤ جدول ۸ خانه‌اي هم می‌باشد که جمعاً ۳۵۲ نوع بیماري را شرح داده، روش درمان مناسب آن‌ها را می‌آموزد و احتمال دارد که مؤلف از کتاب تقویم الصّحّه که خلاصه‌اي است در قواعد بهداشت به شیوه‌ی جداول نجومي، تألیف ابن بطلان طبیب بغدادي متأثّر شده باشد (۲). این کتاب نخستین بار در ٦٤٧ قمري/ ۱۲٤۹ میلادي از سوي مترجمي ناشناس از عربي به فارسي برگردانده شد که نسخه‌ی آن در تهران موجود است (۲).

این کتاب ارزشمند، بار دیگر به دستور شاه سلیمان صفوي به وسیله‌ی محمّد اشرف بن شمس‌الدّین محمّد پزشك حاذق آن زمان به فارسي ترجمه شد.

ترجمه‌ی دیگري توسط حبیب الله بن نورالدین محمدبن حبیب‌الله طبسي توني با تاریخ کتابت قرن ۱۱ هجري قمري در کتابخانه‌ی وزیري یزد در دسترس می‌باشد (٤). البته ترجمه‌ی فارسي دیگر این کتاب توسط معین بن محمود کرماني پزشك براي سلطان محمد دوّم در ۸٦۳ قمري/ ۱٤٥۹ میلادي انجام گرفته است.

کتاب تقویم‌الابدان به زبان‌هاي آلماني و فرانسه نیز ترجمه شده است (۲). ترجمه‌اي از آن که در کتابخانه‌هاي دانشگاهي در دسترس می‌باشد، همان ترجمه‌ی انجام شده در زمان شاه سلیمان صفوي می‌باشد که حکیم شمس‌الدین محمد به بیان خود در مقدمه‌ی ترجمه، کوشیده است که ننگ انتساب چنین کتاب ارزشمندي را به خلیفه‌ی عباسي بزداید.

این ترجمه‌ی موجود توسط شیخ یوسف طبیب و آخوند ملّا محمّد خراساني، مقابله، بازخواني و تصحیح شده است و در سال ۱۲۷٥ به خطّ محمّد علي طهراني بازنویسي و به صورت چاپ سنگي منتشر شده است (٤).

۲- منهاج البیان في ما یستعمله الانسان: کتابی است در داروشناسي، شامل ادویه‌ی مفرده و مرکّبه و اغذیه و اشربه و شیوه‌ی اختلاط و امتزاج آن‌ها که به ترتیب حروف الفبا تنظیم گردیده است (۱). وي در تألیف این کتاب از آثار پیشینیان از جمله بقراط، دیسقوریدس، روفوس، اوریباز، رازي

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

و علي بن عباس مجوسي بهره برده است. ابن بيطار داروشناس نام آور سده‌ی ۷ قمري/ ۱۲ ميلادي، كتاب الابانه و الاعلام باني المنهاج من الخلل و الاوهام را در نقد اين كتاب ابن جزله نوشته است و در كتاب الجامع بحث مفصلی در مورد آن نموده است. امّا آنچه واضح است، در قرن پنجم كتابي از لحاظ وسعت قابل رقابت با منهاج نبوده است. كهن‌ترين نسخه‌ی منهاج كه تاكنون شناخته شده است، مورخ ۱۵ ذيقعده ٦١٥ ق است و به كتابخانه‌ی مركزي دانشگاه تهران تعلق دارد. اين نسخه‌ی نفيس به جهت دارا بودن يادداشت‌هايي متعلق به معلم كاشانی داراي ارزش بسيار می‌باشد. اين كتاب به لاتين و فرانسه ترجمه شده است (۲).

البته اين كتاب به نام منهاج البيان في ما يستعمله الانسان من الادويه المفرده و المركبه هم آورده شده است (۱).

۳- الرّد علي النصاري: اين كتاب بعد از گرايش به دين مبين اسلام و خطاب به راهبي به نام الياس در ذكر محاسن دين مبين اسلام، تأليف شده است و آياتي را كه در تورات و انجيل در باب ظهور نور خاتمي می‌باشند نقل كرده و آنها را تصريح می‌نمايد (۱).

٤- مختار مختصر تاريخ بغداد خطيب بغدادي

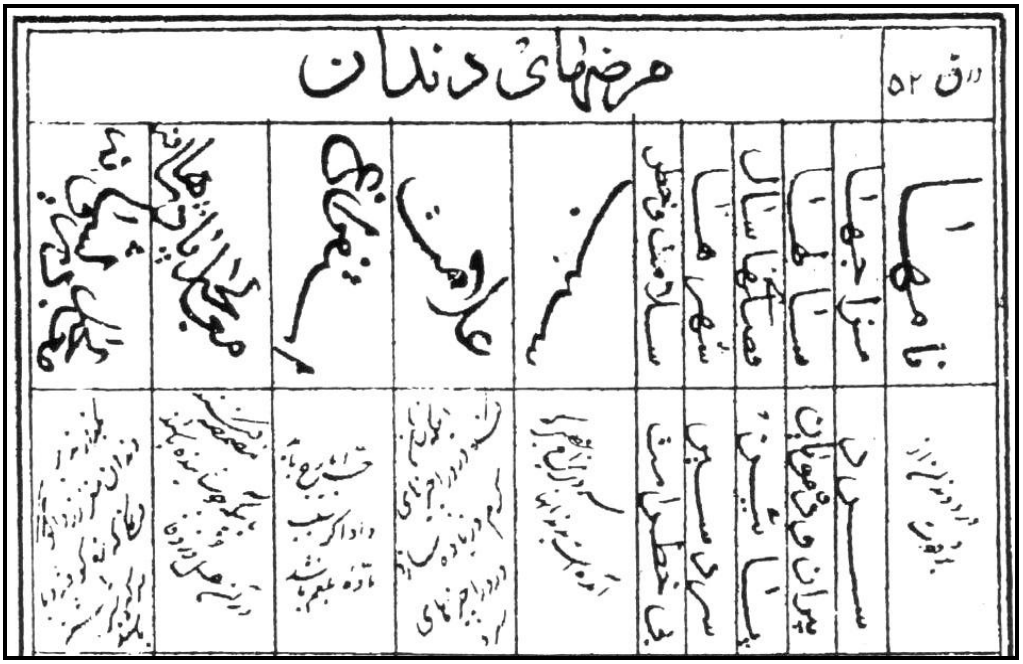
٥- مدح الطب و موافقته للشرع و الرّد علي من طعن عليه: كه كتابي در فضايل طب می‌باشد.

٦- اشارة في التّخليص الصابره (۲).

همانگونه كه پيش‌تر ذكر شد اين دانشمند گرانمايه داراي خط زيبايي بوده است، ابن ابی اصيبعه می‌نويسد كه برخی آثار او را به خط زيبايش ديده است (٤). او در بستر مرگ تمامی كتابخانه خود را وقف مقبره ابو حنيفه كرد (۲).

وفات:

در باب تاريخ وفات او اختلاف نظر وجود دارد. قفطي و پيروانش وفات وی را سال ٤٧٣ ق می‌دانند ولي از آنجا كه مقتدي بامرالله در سال ٤٦٧ به خلافت رسيد و او اكثر آثار علمي خود را به نام او تأليف نموده است. بعيد به نظر می‌رسد كه او در طول ٦ سال تمام آثار خود را نوشته باشد و احتمالاً تاريخ

شكل ۱. بخشی از يكی از جداول كتاب تقويم الابدان

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

٤٩٣ ق كه در ساير كتب تاريخي ديده مي‌شود صحيح‌تر باشد (٢). دفتر زندگي پر بار اين حكيم فرزانه بعد از عمري كوشش و تلاش علمی و عملی در سال ٤٩٣ هجري قمري بسته شد.

منابع

۱. تبریزی، محمّد علی: ریحانة الادب. چاپ حیدری، تهران، صص:۴۴۲-۴۴۱ ، ۱۳۷۴.

۲. ذیل ابن جزله: دایرة المعارف بزرگ اسلامی. ج.۳، انتشارات لیلا، تهران، صص: ۲۳۵-۲۳۴، ۱۳۷۴.

۳. دهخدا، علی اکبر: لغت‌نامه (لوح فشرده). موسسه‌ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۱.

۴. بغدادی، یحیی بن عیسی بن جزله: تقویم الابدان. موسسه‌ی تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران، ۱۳۸۲.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]